

УДК: 378.014.543

Попович Л.О.

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ МЕХАНІЗМУ ФІНАНСУВАННЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті загальноаспекти механізму фінансування ВНЗ. Окреслено позиції фінансово-економічного забезпечення ВНЗ. Наведено схему організації фінансово-економічного забезпечення механізмів державного управління вищою освітою. Проаналізовано бюджетне фінансування на розвиток системи освіти в країнах Західної Європи. Подано класифікації видатків бюджету на фінансування ВНЗ. Надано класифікацію джерел фінансування науки та освіти та виокремлено недержавне фінансування ВНЗ.

Ключові слова: вища освіта, ВНЗ, механізм фінансування, фінансово-економічне забезпечення, управління освітою.

Попович Л.А.

ОБЩИЕ АСПЕКТЫ МЕХАНИЗМА ФИНАНСИРОВАНИЯ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

В статье выяснено общие аспекты механизма финансирования высших учебных заведений. Определены позиции финансово-экономического обеспечения вузов. Приведена схема организации финансово-экономического обеспечения механизмов государственного управления высшим образованием. Проанализировано бюджетное финансирование на развитие системы образования в странах Западной Европы. Представлена классификация расходов бюджета на финансирование вузов. Предоставлена классификация источников финансирования науки и образования и выделено негосударственное финансирование вузов.

Ключевые слова: высшее образование, ВУЗы, механизм финансирования, финансово-экономическое обеспечение, управление образованием.

Popovich L.O.

OVERALL ASPECTS OF THE FINANCING MECHANISM OF HIGHER EDUCATION ESTABLISHMENTS

The paper clarified the theoretical aspects of the mechanism of financing universities. Outlined the position of providing financial and economic institutions. An organization chart graphically financial and economic mechanisms to ensure the state of higher education. Analyzed government funding on the development of education in the West. Europe. Classification of budget expenditure to finance the university. Courtesy classification of sources of funding science and education and singled out non-state funding of universities.

Keywords: *higher education, universities, funding mechanism, financial and economic support, management education.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день в Україні спостерігається трансформація всіх сфер соціального забезпечення життя населення, посилюється потреба в дослідженнях і конструктивному підході до наукового обґрунтування методів державного впливу на соціальний розвиток суспільства. Особливої важливості набувають питання сприяння держави розвитку сфери освіти через зростання диспропорцій міжспоживачами висококваліфікованих фахівців для підприємств, установ, закладів і фінансовими можливостями населення як постачальника кадрових ресурсів для отримання знань в установах сфери освіти.

Механізм фінансування вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) в умовах конкурентних відносин принципово відрізняється від традиційного, що формувався в умовах адміністративної економіки. Це якісно змінює функції та роль системи управління вищими навчальними закладами. У зв'язку з цим проблема обґрунтування теоретично-методичних та практичних засад удосконалення механізму фінансування ВНЗ є безсумнівно актуальною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених

раніше частин загальної проблеми. Фінансування ВНЗ стало предметом досліджень багатьох вчених серед яких: В.Александров [1], І.Александров [2], Л.Антошкіна[3], М.Білінець[4], Ш.Грей[6], Ф.Зиятдинова[7], Н.Іванова [8], А.Касич[9], В.Малишко [10-11], М.Соколов [15], І.Тарасенко [16], М. Кужелєв [19-20], М. Житар [19-20] та інших. Проте, у зв'язку з сучасними освітніми реформами та вибором подальшого курсу розвитку означена тема потребує постійної наукової уваги.

Мета статті – з'ясувати загальні аспекти механізму фінансування вищих навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу. До освітніх процесів в Україні завжди була посилена увага як до основних чинників формування інтелекту нації. На думку, Малишко В.В., сьогодні вища освіта є джерелом задоволення духовних, культурних, інформаційних потреб людини, а також інвестиційним благом – засобом зростання доходів, забезпечення конкурентних переваг на ринку праці та одержання інших благ. Здобутий у процесі навчання освітній капітал – це сукупність теоретичних знань, практичних умінь, виробничого досвіду та особистісних характеристик людини, які приносять людині дохід протягом її трудового життя і спонукають до подальших інвестицій в освіту. Фінансування освіти є основним важелем впливу держави на процеси перетворень в університетах та основним інструментом досягнення позитивних результатів в освітній сфері[10].

Вища освіта в Україні знаходиться в процесі трансформації, що зумовлено як світовими тенденціями (зокрема становлення економіки знань, інформаційного суспільства, нові вимоги виробництва до освітнього капіталу), так і реформаційні перетворення в державі та українському суспільстві. Фінансування вищої освіти в Україні здійснюється з використанням кошторисно-бюджетного методу. Тобто державний вищий навчальний заклад (ВНЗ) здійснює свою діяльність на основі кошторису, який дає йому право на отримання доходів та повноваження щодо здійснення

видатків, визначає обсяг та напрямки використання коштів для виконання визначених функцій та досягнення поставлених цілей [4].

Фінансово-економічне забезпечення ВНЗ здійснюється через [12, с. 156]:

- 1) раціональне використання фінансових ресурсів у галузі освіти в цілому, в кожній його ланці та освітній установі;
- 2) безпосередній внесок працівників освіти у виробництво і підвищення якості освітніх послуг, у створення національного доходу країни;
- 3) приріст матеріальних благ, який забезпечується завдяки підвищенню загальноосвітнього та професійно-кваліфікаційного рівня працівників для всіх інших галузей народного господарства;
- 4) абсолютне й відносне зниження витрат ресурсів у галузях матеріального виробництва від науково-технічних розробок, які здійснюються спеціалістами в інших галузях світу.

Що стосується державних ВНЗ, то їх фінансування здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів, коштів галузей народного господарства, державних підприємств і організацій, а також додаткових джерел фінансування [12, с. 135].

Для вивчення організації фінансово-економічного забезпечення механізмів державного управління вищою освітою нижче наведено схему її організації, як комплексу організаційних заходів, що забезпечують формування та реалізацію освітньої політики держави згідно з пріоритетами якості освітніх послуг і освітньої діяльності, див. рис. 1.

Отже, вимогами сьогодні є різноманітність джерел фінансування навчальних закладів, ефективне нарощування фінансових ресурсів та реформування механізму управління освітою, що дасть змогу забезпечити розширення джерел фінансового забезпечення, рівний доступ населення до освітніх послуг впродовж усього життя, посилення контролю за ефективним розподілом фінансових ресурсів, формування доходної фінансової бази освітньої галузі, здійснення системного аналізу цільового використання

коштів та підвищення життєвого рівня населення.

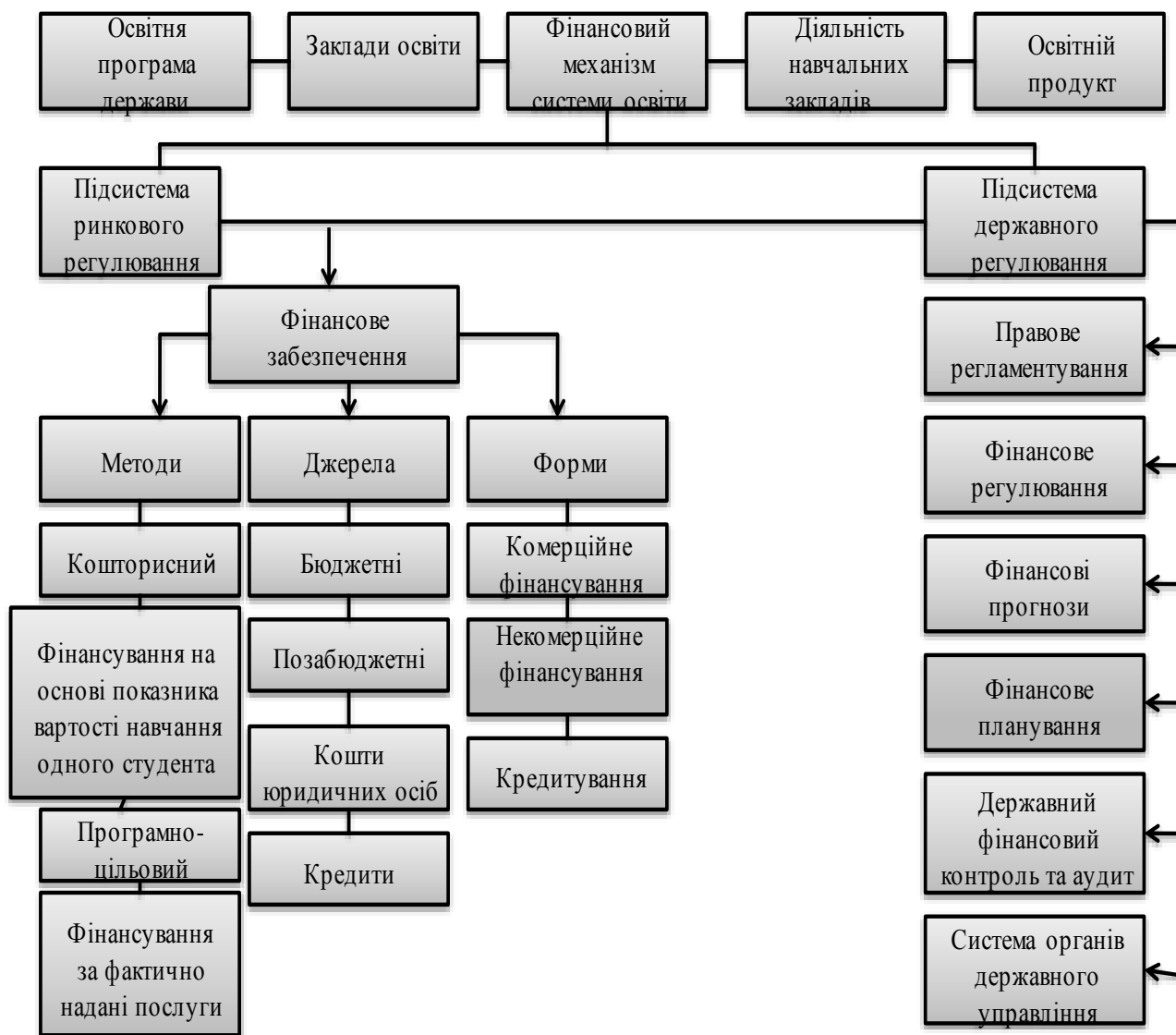

Рис. 1. Фінансово-економічне забезпечення ВНЗ

Джерело: складено автором на основі [16]

Фінансування освіти є важливою інвестицією держави у майбутнє нації. Саме тому значення для України фінансування закладів освіти переоцінити важко. Внаслідок недостатнього фінансування закладів освіти державою вимагає подальших наукових пошуків вдосконалення фінансового забезпечення освітніх закладів. Основною частиною фінансування закладів освіти в Україні нині є асигнування з бюджетів [1].

Бюджетне фінансування на розвиток системи освіти в країнах Зх. Європи, на відміну від України, є одним з основних пріоритетів. На розвиток системи освіти в Україні хоч і спрямовуються значні матеріальні й фінансові ресурси, все ж їх рівень є недостатнім. Система освіти в нашій країні є єдиним комплексом, послідовно пов'язаних між собою ланок виховання і навчання: дошкільне виховання, загальна середня освіта, позашкільне виховання, професійно-технічне навчання, середня спеціальна і вища освіта, що закріплено в Законі України «Про освіту» 1991 року та змінах до нього. У структурі видатків на освіту у зведеному бюджеті країни найбільшу частку становлять видатки на загальну середню освіту [11, 19].

Видатки бюджету згідно з Бюджетним кодексом – це кошти, що спрямовуються на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом, за винятком коштів на погашення основної суми боргу та повернення надміру сплачених до бюджету сум [14].

Видатки бюджету класифікуються за [14]:

- 1) функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (функціональна класифікація видатків);
- 2) економічною характеристикою операцій, при проведенні яких здійснюються ці видатки (економічна класифікація видатків);
- 3) ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (відомча класифікація видатків);
- 4) за бюджетними програмами (програмна класифікація видатків).

На сьогодні відповідно до положень Бюджетного кодексу України лише позашкільна освіта з усієї системи національної освіти фінансується за рахунок місцевих бюджетів [5]. Натомість, позашкільна освіта згідно із ст. 38 Закону України «Про освіту» є складовою частиною структури національної освіти і спрямована на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні [2, с. 112].

Ст. 61 цього ж Закону визначено, що фінансування державних закладів

освіти та установ, організацій, підприємств системи освіти здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів, коштів галузей народного господарства, державних підприємств і організацій, а також додаткових джерел фінансування, тобто для усіх закладів системи освіти (дошкільної освіти, загальної середньої освіти, позашкільної освіти, професійно-технічної освіти, вищої освіти, післядипломної освіти тощо) передбачено однаковий механізм фінансування [2, с. 121].

Розмежування видатків між місцевими бюджетами здійснюється на основі принципу субсидіарності з урахуванням критеріїв повноти надання послуги та наближення її до безпосереднього споживача. Відповідно до цих критеріїв види видатків поділяються на такі групи [11]:

– перша група – видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання соціальних послуг, гарантованих державою, і які розташовані найближче до споживачів. Ці видатки здійснюються з бюджетів сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

– друга група – видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України. Вони здійснюються з бюджетів міст республіканського Автономної Республіки Крим та міст обласного значення, а також районних бюджетів.

– третя група – видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують гарантовані державою соціальні послуги для окремих категорій громадян, або фінансування програм, потреба в яких існує в усіх регіонах України.

Склад і структура видатків державного і місцевих бюджетів визначаються багатьма факторами, зокрема їх предметною спрямованістю (в загальному вигляді вона відображена в бюджетній класифікації), економічним змістом та ін. Але в будь-якому випадку державі при розподілі видатків доводиться вирішувати питання про пріоритетність об'єктів фінансування. Оскільки Україні, як і будь-якій іншій державі світу,

недостатньо грошових коштів для фінансування всіх потреб, то процес планування видатків зводиться до проблеми вибору між конкуруючими потребами. В цьому, крім суто юридичних факторів, велике значення мають економічні, які випливають з конкретних умов певного періоду [7].

Отже, фінансування освіти за рахунок державного бюджету буде тільки тоді ефективним, коли кошти, призначені державою на фінансування освіти, будуть виділятися в достатніх обсягах і на стабільній, об'єктивній та пропорційній основі. І навіть у цьому випадку система централізованого фінансування має доповнюватися громадським контролем за використанням ресурсів та якістю надання послуг на місцевому рівні. Дефіцитні бюджети на освіту, нерегулярне надходження бюджетних коштів і непрозорість їхнього розподілу на обласному і місцевому рівні мають за наслідки зниження якості й ефективності освітніх послуг. Все це, а також брак належного контролю за цільовим використанням бюджету призводить до падіння довіри населення до державної системи освіти [13].

До джерел фінансового забезпечення розвитку освіти належать: кошти державного та місцевого бюджетів, надходження навчального закладу від навчальної, наукової, комерційної, виробничої діяльності, плата за оренду майна, надходження від реалізації майна, пільгові державні кредити для здобуття вищої освіти, оплата навчання студентів за рахунок фірм та підприємств, благодійні внески, гранти та дарунки, кошти, що надходять для виконання конкретних доручень від юридичних та фізичних осіб. До джерел фінансового забезпечення розвитку освіти відносяться: кошти державного та місцевих бюджетів, плата за проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, наукової експертизи, проектування та виготовлення дослідних зразків, надходження від господарської та виробничої діяльності, плата за оренду майна, надходження від реалізації майна, благодійні внески, гранти та дарунки, кошти, що надходять для виконання конкретних доручень від юридичних та фізичних осіб, кошти іноземних замовників, інноваційних компаній, кредити [3, с.86].

Джерела фінансування науки та освіти пропонується класифікувати за ознаками, що наведені у табл. 1.

Таблиця 1

Класифікація джерел фінансування освіти та науки

№ з/п	Ознака, за якою класифікуються джерела фінансування	Джерела фінансування
1	За видом послуг	Плата за навчання, надходження від наукової діяльності, надходження від господарської та виробничої діяльності, плата за оренду майна, надходження від реалізації майна
2	За способом формування	Кошти загального фонду державного та місцевих бюджетів; власні надходження бюджетних установ; благодійні внески, гранти та дарунки; кошти, що надходять для виконання конкретних доручень від юридичних та фізичних осіб; кредити; кошти інноваційних компаній
3	За видом діяльності	Основні (плата за навчання, надходження від наукової діяльності тощо); допоміжні (надходження від господарської або виробничої діяльності, плата за оренду майна, надходження від реалізації майна тощо)
4	За формою власності	Державні (кошти загального фонду державного бюджету)
		Приватні (плата за навчання, благодійні внески, гранти та дарунки, кошти, що надходять для виконання окремих доручень від юридичних та фізичних осіб, оплата послуг приватними юридичними особами)
5	За постійністю надходження	Постійні (плата за навчання, надходження від господарської та виробничої діяльності, плата за оренду майна тощо)
		Тимчасові (надходження від реалізації майна, благодійні внески, гранти та дарунки, кошти, що надходять для виконання окремих доручень від юридичних та фізичних осіб тощо)
6	За належністю до держави	Вітчизняні (кошти державного бюджету, юридичних осіб, зареєстрованих в Україні, та фізичних осіб - громадян України)
		Іноземні (кошти юридичних і фізичних осіб інших держав)

Джерело: складено автором на основі[4]

У загальному вигляді для побудови міжбюджетних відносин щодо фінансування закладів освіти може бути використано дві схеми:

1) з відповідного бюджету фінансуються державні заклади освіти певного рівня підпорядкування згідно зі статтею 87 Бюджетного кодексу;

2) за нестачі власних коштів у відповідному бюджеті його наповнення забезпечується шляхом виділення ресурсів з бюджетів інших рівнів, як правило, за допомогою трансфертів.

Рушійними силами фінансування державою освіти є те, що освіта – це

той чинник, який громадянин може використовувати для підвищення свого життєвого рівня, а також те, що витрати на освіту є суспільно корисними – вигоду від наявності громадян із високим рівнем освіти має не лише окремо взята людина, а й суспільство в цілому. Тобто суспільна вигода від освіти перевищує суму тих вигод, які отримують окремі громадяни, й саме тому держава здебільшого не залишає питання про визначення рівня освіти на розсуд ринку, бо ринок не завжди правильно враховує потреби та інтереси всього суспільства. Послуги освіти мають довгостроковий характер, а це означає, що від них залежить довгострокова перспектива економічного й соціального розвитку країни в цілому. Так, основоположники концепції людського капіталу Т. Шульц і Г. Беккер зазначають, що освіта – це інвестування в індивідів, що породжує віддачу, як і будь-яке інше капіталовкладення. Існує думка, що найбільша віддача відбувається при вкладенні коштів на нижчих стадіях навчання: дошкільній, початковій, середній освіті. За різними оцінками, до 30% ВВП країна отримує за рахунок витрат на початкову і середню освіту, а вища дає відповідно до 8-15 % приросту [8]. За оцінками Світового банку, зростання середнього рівня освіти робочої сили на один рік призводить до зростання ВВП на 9 %. Це є реальним для перших трьох років навчання; трирічна освіта робочої сили забезпечує ВВП, що на 27 % вищий, ніж за повної неписьменності робочої сили. Віддача подальшого зростання середнього рівня освіти робочої сили зменшується: кожному з трьох наступних років навчання відповідає зростання ВВП приблизно на 4 %. Інвестиції в науку є вигідними. Вони гарантують найшвидшу віддачу, закладаючи надійний фундамент для сьогоdnішнього й майбутнього прогресу [6].

Також важливим на сьогодні у фінансуванні ВНЗ є недержавне фінансування.

Розвиток недержавних форм фінансування відбувається поступово. Крім того, застосування окремих джерел є досить обмеженим з різних обставин. Перешкодою фінансовій допомозі освіті з боку підприємств та фінансових

структур є непрозорість бюджетного процесу як на рівні окремих навчальних закладів, так і на рівні району чи міста. Громадським організаціям чи благодійним фондам важко вступати у контрактні відносини з навчальними закладами, оскільки вони не можуть наймати працівників для виконання професійних завдань. Використання механізмів кредитування освіти також є обмеженим [9].

Дослідивши стан фінансування вищої освіти та джерел формування фінансових ресурсів до пріоритетних напрямів удосконалення системи фінансування освіти в контексті забезпечення конкурентоспроможності ВНЗ необхідно віднести [16]:

- забезпечення ефективного розподілу фінансових ресурсів на видатки освітніх послуг з державного та місцевих бюджетів у розмірах, достатніх для розвитку вищих навчальних закладів, враховуючи стан матеріально-технічної та лабораторної бази, можливості відтворення потенціалу науково-педагогічних кадрів та розвитку науки;
- посилення контролю та здійснення систематичного аналізу цільового використання коштів на освіту, забезпечення у вищій школі дієвих механізмів громадського контролю за їх витрачанням;
- удосконалення методів визначення обсягів фінансування освіти та розробка нормативів фінансування із врахуванням мінімальних соціальних стандартів, які дозволять встановити нижню межу обов'язкового фінансового забезпечення розвитку освіти;
- удосконалення механізму фінансування освіти в Україні із врахуванням міжнародного досвіду, перехід на багатоканальне фінансування, прийняття рішучих заходів щодо збільшення та диверсифікації джерел фінансування вищої освіти та оптимізації їхньої структури;
- створення умов для використання інтелектуальної праці, підвищення її престижності та попиту на неї, приведення обсягів підготовки фахівців з вищою освітою до потреб сучасного ринку праці;
- удосконалення науково-методичного та інформаційного

забезпечення освітнього процесу, створення умов для проведення фундаментальних та прикладних досліджень у ВНЗ, які виступатимуть додатковим джерелом фінансування вищої освіти та сприятимуть підвищенню рівня конкурентоспроможності національних ВНЗ;

– розвиток системи освітнього кредитування, що сприятиме: підвищенню зацікавленості громадян у використанні кредитних ресурсів для оплати освітніх послуг; забезпеченню доступності освітнього кредиту для широких верств населення; стимулюванню платоспроможного попиту на ринку освітніх послуг; збільшенню обсягу фінансових ресурсів у закладах вищої освіти; залученню фінансових ресурсів у сферу довгострокового освітнього кредитування; створення нової моделі економічної діяльності вищих навчальних закладів, яка базується на солідарній участі держави, бізнесових кіл і громадян.

Висновки. Отже, матеріали даної статті дозволяють зробити наступні узагальнення та висновки. Вимогами сьогодні є різноманітність джерел фінансування навчальних закладів, ефективне нарощування фінансових ресурсів та реформування механізму управління освітою, що дасть змогу забезпечити розширення джерел фінансового забезпечення, рівний доступ населення до освітніх послуг впродовж усього життя, посилення контролю за ефективним розподілом фінансових ресурсів, формування доходної фінансової бази освітньої галузі, здійснення системного аналізу цільового використання коштів та підвищення життєвого рівня населення. В основному, фінансування ВНЗ відбувається за рахунок Державного бюджету, проте важливим на сьогодні є недержавне фінансування, яке сприятиме зменшенню бюджетного навантаження та посилюватиме інвестиційну складову фінансування вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Александров В. Освітня послуга: суть та моделі якості / В. Александров // Освіта і управління. – 2006. – Т.9. №1. – С. 156–164.

2. Александров И. Б. Методика определения потребности образовательных учреждений высшего профессионального образования в инвестиционных ресурсах / И. Александров, А. Арменский и др. // Университетськоеуправление : практика и анализ. – 2002. – №1. – 272 с.
3. Антошкіна Л. І. Економіка вищої освіти: тенденції та перспективи реформування / Л. І. Антошкіна. – К. : Видавничий дім «Корпорація», 2005. – 368 с.
4. Білінець М. Ю. Фінансування вищої освіти в Україні: сучасні тенденції, проблеми та перспективи – [Електронний режим] – Режим доступу: <http://www.global-national.in.ua/archive/4-2015/166.pdf>
5. Бюджетний Кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 20 верес. 2010 р. – К. : Паливода А. В., 2010. – 84 с
6. ГрейШ. Налогово-бюджетная политика и экономический рост. Всемирный банк / Ш. Грей, Т. Лейн, А. Вароудакис [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/258598-1182779443519/Fiscal_Policy_and_Economic_Growth_rus_090507.pdf
7. Зиятдинова Ф. Г. Социальные проблемы образования/ Зиятдинова Ф. Г. – М. : Из-во РГГУ, 1999. – 283 с.
8. ИвановаН. Инновационная система России в глобальном контексте / Н. Иванова// Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №7. – С. 32-53
9. Касич А. О. Особливості фінансування вищої освіти в Україні та інших країнах світу / А. О. Касич, В. А. Циган – [Електронний режим] – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2587>
10. Малишко В. В. Фінансування вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи / В.В. Малишко// Молодий вчений. – 2016. – № 2. – С. 64-67.
11. Малишко В.В. Видатки державного та місцевих бюджетів на забезпечення функціонування закладів загальної середньої освіти / В.В. Малишко // Економічний вісник університету. Збірник наукових праць учених та аспірантів. – Випуск 15/1 – 2010. – С. 230-235.
12. Освітня послуга: суть та моделі якості / В. Александров // Освіта і управління. – 2006. – Т.9. №1. – С. 156–164.
13. От Болоньи к Бергену: промежуточная оценка академических кругов // Болонский процесс: проблемы, опыт, решения. Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. – С. 48–62
14. Про вищу освіту Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради. 2002. № 20. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> Заголовок з екрану
15. Соколов М. Сучасні тенденції у політиці оподаткування юридичних і фізичних осіб / М. Соколов // Економіка України. – 2009. – № 8. – С. 30-41.
16. Тарасенко І. О. Проблеми фінансування вищої освіти в Україні в контексті забезпечення конкурентоспроможності / І. О. Тарасенко, Т. М. Нефедова – [Електронний режим] – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P2

1DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vknutd_2013_4_33.pdf

17. Пересада А.А., Онікієнко С.В., Коваленко Ю.М. Інвестиційний аналіз: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2003. –134 с.

18. Пересада А.А. Проектне фінансування: Підручник/ А.А. Пересада, Т.В. Майорова, О.О. Ляхова. – К.: КНЕУ, 2005. – 736 с.

19. Кужелев М.О. Проблеми та перспективи фінансового забезпечення та оплати праці загальноосвітніх та вищих навчальних закладів України / М.О. Кужелев, М.О. Житар // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України (електронне видання) – 2016. – Вип. 1.- С. 106-117.

20. Кужелев М.А. Приоритетные направления финансового обеспечения инновационного развития учреждений общего среднего и высшего образования в Украине / М.А. Кужелев, М.О. Житарь // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки» № 17, 2016. – С. 131-135.

Попович Людмила Олексіївна – аспірантка Університету державної фіскальної служби України, м. Ірпінь